

ODGOJ IDENTITETA U SLOŽENOM DRUŠTVU

Koja je zadaća katoličke škole?*

MARTHA SÉIDE

Pontificia Facoltà di Scienze dell'Educazione
Auxilium, Via Cremolino, 141
00166 Roma, Italija

Primljeno:
15. 11. 2009.

Pregledni
rad

UDK 261:37
37.014.52

Sažetak

Autorica svodi problematiku identiteta na njezin bitni dio, što znači da se odgoj identiteta može poklapati s odgojem kao takvim. U toj perspektivi, smještajući se u područje kršćanske antropologije, u dijalogu s teorijom složenosti francuskog filozofa i sociologa Edgara Morina, predlažu se tri pravca odgojnog djelovanja katoličke škole. Cilj je praćenje mladih koji se razvijaju u otkrivanju istine o osobi. Ujedno im se želi pomoći da otkriju sami sebe te da iznova definiraju i prihvate svoj identitet, u skladu s procesom neprekidnoga vedrog rasta u vrlo složenom okruženju u kojemu žive.

Gljučne riječi: identitet, složeno društvo, katolička škola

NEKOLIKO UVODNIH NAPOMENA

Mislimo da valja dati nekoliko uvodnih tumačenja u vezi s ovim prigodom.

Problem

Složeno i globalizirano društvo u kojemu živimo osobito je važna pojava koja ima značajne pozitivne i negativne učinke. Posljedično tome, ono pruža mnoge izazove koji utječu na život osoba i zajednica.¹ Prema nekim istraživačima, »živimo u društvu bez 'središnje točke' u kojemu je svatko pozvan izgrađivati i subjektivno razrađivati temelje vlastita ponašanja, slijedeći – kada to može – samo svoju vlastitu savjest«². Pred tom stvarnošću spontano se javlja pitanje: »Koje mjesto ima osoba u toj situaciji?« Nikada se kao danas nije toliko govorilo o osobi, zbog čega se potvrđuje da je naše vrijeme doba veličanja antropo-

logijâ. Pa ipak, čudno je da je jedna od najvećih slabosti današnje krize upravo antropološko pitanje koje je po našem mišljenju jedinstvena *kritična točka*.

S tim antropološkim pitanjem posljedično je povezana hitna potreba za odgojem.³

* Naslov izvornika: *Educare all'identità in una società complessa. Quale compito per la scuola cattolica?*, u: »Rivista di scienze dell'educazione« 47 (2009)3, 402–416.

¹ Usp. Z. BAUMAN, *Dentro la globalizzazione. Le conseguenze sulle persone*, Laterza, Roma-Bari, ²2001.

² V. ZANI, *Le sfide della società complessa e globalizzata*, u: <http://www.social-one.org/> (posjećeno 10. 9. 2009). Vidi također: U. BECK, *Costruire la propria vita. Quanto costa la realizzazione di sé nella società a rischio*, Il Mulino, Bologna, 2008.

³ Nakon *Pisma pape Benedikta XVI. gradu Rimu o hitnoj zadaći odgoja* (21. siječnja 2008., usp.: www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/letters/2008/

Doista, pojam čovjeka blisko je povezan s pojmom odgoja kojemu je krajnja svrha pomoći čovjeku da sve više i više postaje čovjekom. Prema tome, hitna potreba za odgojem pretvara se u nužnost vraćanja osobi. Kako shvatiti taj povratak osobi? Kojoj osobi? Kojem identitetu? Kako zamisliti odgoj identiteta u globaliziranom i složenom društvu koje se neprekidno mijenja? Koja je tu uloga škole? Očito je da se na ta pitanja ne može iscrpno odgovoriti u ovom članku, ali prije nego to pokušamo valja ponešto razjasniti.

Identitet

Pod pojmom identiteta općenito se razumijeva sve ono što obilježava svakoga od nas kao osebnog pojedinca, zbog čega ne možemo biti zamijenjeni nekim drugim. U uvodu svoga djela *Identitet i kultura* antropologinja Di Cristofaro predstavlja problematičnost identiteta u obzoru temeljnih pitanja ljudskoga postojanja: »Tko sam? Tko smo? Kamo idem? Zašto postojim?«⁴ Riječ je o tematici koja uključuje egzistencijalna čovjekova pitanja ukazujući na složenost i raznolikost ljudske osobe, »*unitas multiplex*«, kao što kaže Morin.⁵ Iz te je perspektive identitet nužno promatrati u njegovoj multidimenzionalnosti i treba ga interdisciplinarno proučavati.⁶ U ovom slučaju, odgoj identiteta mogao bi se poistovjetiti s odgojem *tout court*, tj. s odgojem osobe za puno ostvarivanje same sebe. Prema tome, identitet o kojemu se ovdje raspravlja valja shvatiti kao osobni identitet.⁷

Složenost

Pojam složenosti društva nije lako definirati jer je višeslojan. Doista, ne postoji jednoznačan opis te složenosti. Cilj koji sebi ovdje postavljamo i svrha ovoga rada ne dopuštaju nam detaljnije bavljenje ovom temom. Stoga, parafrazirajući

poznatoga sociologa Baumana,⁸ možemo ustvrditi da je složenost izazov koji ne možemo izbjeći.⁹ Gledajući iz te perspektive, među mnogobrojnim istraživačima koji se bave tom problematikom, oslanjamo se na Edgara Morina¹⁰ kojega smatraju jednim od začetnika sustavnog razmišljanja o teoriji složenosti na području filozofije. Uvjereni smo da nam njegov pristup može pomoći u otkrivanju ujedinjujućih puteva. Prema morinovskom pristupu, »*complexus*« znači ono što je istakano zajedno. Doista,

index_it.htm [posjećeno 10. 9. 2009]), izričaju »hitna potreba za odgojem« je pridano normativno značenje u raznim raspravama. Kao primjer spomenut ćemo samo dvije: G. VICO, *Emergenza educativa e oblio del perdono*, Vita e Pensiero, Milano, 2009; L. VERDONE, *Emergenza educativa in un mondo che cambia*, Paoline, Milano, 2009.

⁴ L. G. CRISTOFARO, *Identità e cultura. Per un'antropologia della reciprocità*, Edizioni Studium, Roma, str. 1.

⁵ Usp. E. MORIN, *I sette saperi necessari all'educazione*, Raffaello Cortina Editore, Milano, 2001, str. 56. Hrv. prijevod: *Odgoj za budućnost. Sedam temeljnih spoznaja nužnih u odgoju za budućnost*, Zagreb, Educa, 2001, str. 61. Vidi također: ISTI, *La complexité humaine*, Champs Flammarion, Paris, 1994.

⁶ Usp. DI CRISTOFARO, *Identità*, str. 5.

⁷ Ovdje ne možemo opisivati sve vidove tog izričaja jer bi nas to odvelo daleko od cilja ovoga članka. O ovoj je temi uostalom već bilo govora u ovom časopisu. Usp. P. DEL CORE, *L'identità personale, culturale e vocazionale in un mondo globalizzato. Quali percorsi di formazione?*, u: »Rivista di Scienze dell'Educazione« 41(2003)2, 261–279.

⁸ Govoreći o globalizaciji, Bauman tvrdi: »Odupirati se procesu globalizacije bilo bi slično organiziranju javnog prosvjeda protiv pomrčine Sunca.« Usp. Z. BAUMAN, *Una nuova condizione umana*, Vita e Pensiero, Milano, 2003, str. 76.

⁹ Usp. G. BOCCHI – M. CERUTI (ur.), *La sfida di complessità*, Mondadori, Roma, 2007.

¹⁰ Pozivanje na Morina u pitanju složenosti ovdje ne znači posvemašnje i pasivno prihvaćanje njegove misli. Iako prepoznajemo opasnosti i ograničenja njegova prijedloga u pogledu kršćanske kulture, valja priznati da njegov pojam složenosti sustavno promatran može dati zanimljive poticaje za razmišljanje o osobi u potrazi za njezinim identitetom i posljedično tome za njezinim odgojem.

postoji kompleksnost kad su različiti elementi koji čine kakvu cjelinu nerazdvojni [...] i kad postoji međuovisno, interaktivno i inter-retroaktivno tkivo između objekta spoznaje i njegovog konteksta, između dijelova i cjeline, cjeline i dijelova, kao i dijelova između sebe. Kompleksnost je prema tome veza između jedinstva i mnoštvenosti. Razvoji tipični za našu planetarnu eru sve nas češće i češće, sve neumitnije, sučeljavaju s izazovima kompleksnosti¹¹

Nakon što smo razjasnili te pojmove, naš ćemo prijedlog okupiti oko tri bitne jezgre. Smještajući se u područje kršćanske antropologije, u dijalogu s teorijom složenosti francuskoga filozofa i sociologa Edgara Morina, naš prijedlog nudi tri putokaza za odgojno djelovanje katoličke škole. Na taj se način želi pratiti naraštaje koji odrastaju u *otkrivanju istine o osobi*, u *otkrivanju sebe samih* i u *novom definiranju i prihvaćanju vlastitog identiteta*, u skladu s procesom rasta koji omogućuje *vedar život u složenoj situaciji*.

Osim rasprava koje se odnose na razne vidove teme o kojoj ovdje govorimo, uzet ćemo u obzir i neke crkvene dokumente o odgoju kako bismo ukazali na ulogu katoličke škole u tom procesu. Ujedno ističemo da nećemo formalno raspravljati o katoličkoj školi i njezinu formativnom prijedlogu, nego će nam ona poslužiti kao povod za razmišljanje.

1. POMOĆI U OTKRIVANJU ISTINE O OSOBI

Iz brojnih antropoloških rasprava¹² poznato nam je da je među svim zemaljskim stvorenjima jedino čovjek »osoba«, tj. subjekt koji je sposoban namjerno i razumski djelovati te je središte i vrhunac svega što postoji na Zemlji. Posljedično tome, osoba u svojoj individualnosti nije brojka niti zupčanik nekog sustava. Ne može se svesti

na manipuliranje neke institucije, ustroja ili sustava. Štoviše, osoba je razumsko biće koje je u svom temelju sposobno za odnos, slobodu i odgovornost.¹³

1.1. Biće stvoreno na sliku Božju

U kršćanskoj antropologiji priznaje se da je ljudsko biće, koje je muškarac-žena, stvoreno »na sliku Božju« (Post 1,26-27). Biti stvoren na sliku Božju upućuje na trojstveno otajstvo koje je temelj identiteta osobe. Snagom svoga dostojanstva, ima vrijednost u sebi i po sebi, pozvano je živjeti u zajedništvu s Drugim i s drugim stvorenjima.¹⁴ Istina o osobi stoga vodi prema njezinoj stvorenoj zbilji koja se očituje u jedinstvu višestrukih dimenzija, kao što su tijelo-duša, muškarac-žena, osoba-zajedništvo, grijeh-spasenje.¹⁵ S obzirom na to, Međunarodna teološka komisija naglašava *zajedništvo i služenje* kao dvije velike jezgre kojima je prožet nauk o *slici*

¹¹ E. MORIN, *I sette saperi*, str. 38 (hrvatski: *Odgovj za budućnost*, str. 44). Usp. ISTI, *Introduzione al pensiero complesso*, Sperling & Kupfer Editori, Milano, ²1993, str. 10.

¹² Usp. N. GALANTINO, *Sulla via della persona: la riflessione sull'uomo: storia, epistemologia, figure e percorsi*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 2006; J. GEVAERT, *Il problema dell'uomo. Introduzione all'antropologia filosofica*, Elledici, Leumann, 1978; R. GUARDINI, *Persona e libertà. Saggi di fondazione della teoria pedagogica*, La Scuola, Brescia, 1987; I. SANNA, »La categoria persona e le antropologie«, u: ISTI (ur.), *La teologia e l'unità d'Europa*, EDB, Bologna, 1991, str. 75–141.

¹³ Usp. G. PANTEGHINI, *L'uomo scommessa di Dio. Antropologia teologica*, Messaggero, Padova, 1998, str. 204–205.

¹⁴ Usp. F. G. BRAMBILLA, *Antropologia teologica. Chi è l'uomo perché te ne curi?*, Queriniana, Brescia, 2005, str. 361–398; G. IAMMARRONE, *L'uomo immagine di Dio: Antropologia e cristologia*, Borla, Roma, 1989.

¹⁵ Usp. COMMISSIONE TEOLOGICA INTERNAZIONALE, *Comunione e servizio. La persona creata a immagine di Dio*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2005, br. 26–51.

Božjoj te pojam osobe sažima na sljedeći način: »Stvorena na sliku Božju, ljudska bića su po tjelesnoj i duhovnoj naravi muškarcu i ženi stvoreni jedni za druge, osobe usmjerene prema zajedništvu s Bogom i prema međusobnom zajedništvu, ranjeni grijehom i potrebiti spasenja, određeni da budu suobličeni Kristu, koji je savršena slika Oca, u snazi Duha Svetoga.«¹⁶

Iz te definicije možemo zaključiti što sve to uključuje s odgojnog gledišta, te otkriti razne puteve koje valja zacrtati kako bi se pratili naraštaji u rastu na putu sazrijevanja do punoga identiteta.¹⁷

Koja je uloga katoličke škole u tom procesu?

Prema uputama Kongregacije za katolički odgoj, katolička je škola pozvana jamčiti *središnjost čovjeka*, ne samo na načelnoj razini nego i tako da čovjek postane bitan sadržaj i konačna svrha konkretizirane kulturalne ponude. Sve je to potrebno ne kao cilj samome sebi, nego kao ponuda sredstava koja mogu tumačiti, promicati i usmjeravati ljudsko postojanje. S toga gledišta, škola, a osobito katolička škola, predstavlja se prije svega kao *put za otkrivanje istine o osobi* i tako promiče dinamizam i zanimanje za istraživanje, želju za sučeljavanjem i shvaćanje mnogostrukosti iskustava, a protiv pasivnog prihvatanja unaprijed načinjenih i pojednostavljenih shema.¹⁸ U suvremenome društvu, u kojemu se značenje postojanja ne traži toliko u sveopćim vrednotama koliko u življenim iskustvima i u osobnim potrebama, odgoj treba razraditi s kulturalnim subjektom koji se može sučeljivati s drugim stajalištima. Prema tome, odlučujući je *odgoj za smisao i za vrednote* pri čemu čovjek ne otkriva toliko objektivne granice vlastitoga životnog poleta, koliko prigode za oslobađanje i vođenje prema punini svoje osobne stvarnosti.¹⁹

Odgojne ustanove, a posebno škola, morat će pronaći odgovarajuće postupke praćenja mladih u ljudskom i kršćanskom dozrijevanju, prenoseći vjeru kao opće životno opredjeljenje, te ističući njezino temeljno i sveobuhvatno obilježje budući da ona ujedinjuje cijelu osobu.²⁰ U tome smislu vjera može postati poveznica koja usklađuje razna iskustva u jedinstvu ljudskoga bića. Drugim riječima, katolička škola, uvođeći svakoga pojedinog čovjeka u kršćanski život, odgaja za *istraživanje Božjega nauma o njegovu životu*, kao i mjesta koje on treba zauzeti u Crkvi i u društvu. Uz sklonost istraživanju, nastoji kod svijui promicati raspoloživost prema Bogu i njegovu naumu koji se, kad se otkrije, prihvaća s povjerenjem i s radosnom poslušnošću.

1.2. *Osoba kao razumno biće*

Ako se ljudska osoba definira po *razumnosti*, odnosno po svome obilježju razumnosti i slobode, *otkrice istine o čovjeku* uključuje zalaganje za razvoj razumnosti. Stoga *odgajanje kritičkih sposobnosti* postaje bitna zadaća odgoja. U formativnom je

¹⁶ Isto, br. 25.

¹⁷ Kad bi se željelo pokazati kako je plodan taj pojam osobe za cjelovit odgoj, trebalo bi mnogo više prostora. Kratak prikaz onoga što uključuje nauk o *slici Božjoj* s obzirom na temeljne dimenzije osobe i formativne puteve vidi u: M. SĚIDE, *Scoprire la bellezza della fede. Quali percorsi?*, u: »Rivista di Scienze dell' Educazione« 45(2007)3, 52–56.

¹⁸ Usp. SACRA CONGREGAZIONE PER L'EDUCAZIONE CATTOLICA (CEC), *La Scuola Cattolica*, u: EV/6 (1977–1979), EDB, Bologna, 1980, br. 27.

¹⁹ Usp. CEC, »La scuola cattolica, oggi, in Italia«, u: *Enchiridion CEI 3. Documenti Pastoralis per la Chiesa Italiana (1980–1985)*, EDB, Bologna, 1986, br. 2. Odsada: SCOL.

²⁰ Usp. G. GROppo, *Educazione cristiana*, u: J. M. PRELLEZO – C. NANNI – G. MALIZIA (ur.), *Dizionario di scienze dell' educazione*, Elledici / SEI / LAS, Torino – Leumann / Roma, 2008, str. 384.

procesu temeljno skrbiti za *razumsku dimenziju*. Govoreći o *intelektualnoj dimenziji*, Morin govori o »*općoj inteligenciji*« koju odgoj treba promicati, ukoliko je sposoban istovremeno se odnositi na cjelokupno, na kontekst i na opće na multidimenzionalan način. U tom smislu odgoj treba poticati punu uporabu inteligencije koja zahtijeva stalnu »*znatiželju*«, prirodne sposobnosti postavljajući i rješavanja bitnih problema, rabeći pritom već stečene spoznaje i nadvladavajući raspršenja i rascjepkanost.²¹

Ta je perspektiva osobito česta u smjernicama i odgojnom projektu katoličke škole. Prema dokumentu *Katolička škola*, među odgojnim ustanovama škola, budući da je mjesto izbora *kulturalnih vrednota*, posebno ima zadaću poticati učenika na takvu uporabu inteligencije. Inteligencija se odgaja pomoću sustavnog komuniciranja kulture koja se kritički i dinamički predstavlja prema kršćanskom viđenju stvarnosti.²²

Osim toga, odgoj inteligencije zahtijeva *strogost kulturalnog istraživanja i znanstvenog utemeljenja*, pri čemu valja priznavati opravdanu autonomiju zakona i metoda pojedinih disciplina.²³ *Intelektualna oštrina*, pod čim se razumijeva sposobnost razmišljanja i povezivanja raznih vrsta znanja, kao alternativa dogmatskoj ili pragmatičnoj, utilitarističkoj i sektorskoj pedagogiji, mladomu će čovjeku dati unutarnji *habitus* pozornosti prema vrednotama koje nisu slučajne, usvajanje suvisloga i dosljednoga kritičkog duha, odgoj za razmišljanje i djelovanje kako bi bio intelektualno i objektivno slobodan.²⁴ Na taj način, razvoj uravnotežene i vedre kritičke sposobnosti vodi prema razmišljanju o društvu i njegovim vrednotama, tako da ih se umije usklađivati sa spoznajom, savješću i pravednošću, radi zaštite dostojanstva i slobode svih ljudi. Predstavljajući prvi cilj

kršćanskog odgoja, Groppo tako tvrdi: razvoj kritičke sposobnosti »postiže se samo ako se, posebice u svijetu mladih, uspije potaknuti takva ljubav prema istini da se bude sklon tu istinu postaviti iznad svih drugih interesa. Valja pomoći mladima da se uvjere kako je moguće postići sigurnost u istinski smisao života i konačno zalaganje u službi istine i dobra, unatoč proširenom skepticizmu u vezi s time.«²⁵ U mjeri u kojoj osoba razvija svoju razumsku dimenziju u odnosu na mnogostrukost svoga identiteta bit će sposobna i za odgovorno življenje vlastite slobode.

1.3. *Sposoban za slobodan i odgovoran izbor*

Osoba koja je stvorena na sliku Božju i odgajana za otkrivanje istine o svom postojanju, ne može ne postati osoba *koja misli*, osoba koja se pita o onome što je okružuje. Zahvaljujući razvoju svojega razuma koji izoštruje njezin kritički smisao, postupno se pretvara u samostalnog pojedinca koji je sposoban za slobodan i odgovoran izbor. U tom trenutku složenost i globalizacija više se ne doživljavaju kao problem, nego kao prigoda za življenje slobode, što je bitno obilježje osobnog identiteta. Štoviše, to je nova paradigma za razmišljanje.²⁶ Tako put željenoga cjelovitog odgoja u formaciji savjesti i stjecanju samostalnosti i slobode pronalazi svoju točku obaveznog prijelaza. Dokument *Posvećene osobe* ovako predstavlja vrijednost slo-

²¹ Usp. MORIN, *I sette saperi*, str. 38–39, hrvatski: *Odgaj za budućnost*, str. 45–46.

²² Usp. CEC, *La Scuola Cattolica*, br. 27.

²³ Usp. SCOI 11.17.

²⁴ Usp. CEC, *La Scuola Cattolica*, br. 52.

²⁵ E. GROPPA, *Educazione cristiana*, str. 383.

²⁶ Usp. F. CAMBI, »La complessità come paradigma formativa«, u: *Formare alla complessità. Prospettive dell'educazione nelle società globali*, Carocci, Roma, 2004, str. 127.

bode kao formativni put: »Podučavati slobodi je očovječujući čin jer teži prema punom razvoju osobnosti. Naime, sam odgoj mora se promatrati kao stjecanje, rast i posjedovanje slobode. Riječ je o tome da se svakog učenika odgoji da se oslobodi uvjetovanosti koje ga sprječavaju da živi u punini kao osoba, da se formira kao snažna i odgovorna osoba, sposobna za slobodne i dosljedne izbore.«²⁷

Taj put koji teži prema otkriću istine o osobi, koji se ostvaruje na razini konkretnih jasno zacrtanih puteva, dovest će do postignuća svijesti o ljudskoj stvarnosti u skladu s Božjim naumom. Stoga složenost koja je prihvaćena u morinovskom smislu ne predstavlja prepreku, neko nužan uvjet za puno ostvarivanje ljudskog bića. Utjecaji globaliziranog društva nisu zbog toga odlučujući za osobni rast, jer čovjek može postići određenu stabilnost značaja i samostalnost u stvaranju razumnih odluka, u ispravnom prosuđivanju događaja i osoba, u snazi duha, u sposobnosti za suradnju. U tom procesu koji se nikada neće dogoditi jednom zauvijek, subjekt će biti osposobljen za definiranje ili, bolje rečeno, za stalno redefiniranje svoga identiteta kako bi ga mogao odgovorno prihvatiti u svakodnevnom životu.

2. OSPOSOBITI SE ZA REDEFINIRANJE I PRIHVAĆANJE VLASTITOG IDENTITETA

Iako svaka razvojna faza uključuje posebne promjene, iz naše se perspektive mogu uočiti postojane karakteristične crte koje osobi omogućuju da se prepozna, da zadrži vlastiti identitet u prijelazu iz jedne u drugu fazu, iz jedne u drugu situaciju. Unatoč mnogobrojnim preoblikama koje doživljava, osoba čuva svoje subjektivno jedinstvo i kontinuitet u promjeni. Osim toga, budući da je relacijska dimenzija nje-

zin sastavni dio, jedino stupajući u istinsku komunikaciju s drugima ona se u potpunosti ostvaruje. U toj perspektivi, katolička škola ostvaruje zadaću praćenja osobe prema zrelijoj svijesti o samoj sebi, što olakšava odnos prema drugima za *uravnotežen život u globalnom selu*.

2.1. Postići zrelu svijest o samome sebi

Prvo što valja promotriti s obzirom na postizanje zrele svijesti o samome sebi odnosi se na odgoj spoznaje o vlastitome tijelu. U kršćanskom poimanju, ljudsko tijelo ima posebnu ulogu i značenje. Ono je ponajprije najneposrednije očitovanje ljudskoga bića u svijetu.²⁸ U okruženju u kojemu ljudsko tijelo sve više postaje robom, Božja nam objava ukazuje na njegovu veličinu i dostojanstvo, budući da ga je Bog stvorio, otkupio i odredio za vječni život. Prema biblijsko-kršćanskoj poruci, ljudska osoba kao osoba koja posjeduje spolnost, odnosno kao muškarac ili žena, jest remek-djelo stvaranja, prebivalište Duha Svetoga i ud tijela Kristova. Stoga je tijelo dostojno časti, jer ga je Bog stvorio i odredio za uskrsnuće u posljednji dan.²⁹

Važno je mladima prenijeti tu poruku i ponuditi im mogućnost da upoznaju svoje tijelo kako bi ga mogli vedro prihvatiti, izbjegavajući pretjerano obožavanje tijela što je danas tako česta pojava, kao i prezir

²⁷ KONGREGACIJA ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Posvećene osobe i njihovo poslanje u školi. Razmišljanja i smjernice*, HKVRP-HUVRP, Zagreb, 2003, br. 52.

²⁸ Usp. SVETI ZBOR ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgojne smjernice o ljudskoj ljubavi. Obrisii spolnoga odgoja*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1984, br. 35; S. SPINSANTI, *Il corpo nella cultura contemporanea*, Queriniana, Brescia, 1983.

²⁹ Usp. C. M. MARTINI, *Sul corpo*, Centro Ambrosiano, Milano, 2000, str. 33–45. Usp. hrvatski prijevod: *O tijelu*, Katchetski salezijanski centar, Zagreb, 2001.

prema tijelu koji je preuzet od raznih oblika kulture smrti.

Drugim riječima, valja *odgajati za tjelesnost*. Prema ljudskom tijelu ne može se postupati kao prema kakvu predmetu kojim se čovjek može služiti. Stoga je neophodan odgoj koji pomaže da se upoznaju posljedice devijantnih situacija i da se cijeni vrijednost onoga »*osjećati se dobro sa samim sobom*«. Te aktivnosti vode ne samo prema etičkoj i formativnoj vrednoti, nego pomažu i u održavanju duhovne ravnoteže.

S govorom o tjelesnosti povezana je i spolna dimenzija kao tjelesni znak poziva na zajedništvo, prema riječima »Nije dobro da čovjek bude sam« (Post 2,18).³⁰ Formacija i skladan razvoj pojedinca na toj razini zahtijevaju vedru atmosferu, koja je plod dogovora, obostranog povjerenja i suradnje između roditelja, učitelja i drugih stručnjaka. Katolička škola ne može biti nezainteresirana za tu dimenziju odgoja, jer je riječ o dostojanstvu i pozivu ljudske osobe. Vrednujući sve svoje kompetencije, katolička je škola pozvana odgovorno se sučeliti s problemima s kojima se adolescenti susreću sve ranije, kako bi im se pomoglo da ih riješe u svjetlu kršćanske etike.³¹ Osim toga, ona pomaže mladima da postanu svjesni različitih izraza i dinamikama spolnosti te da otkriju istinsku ljubav kao sposobnost darivanja drugomu za njegovo dobro.³² Prema tome, bitno je stvoriti odgojno ozračje bogato komunikacijsko-čuvstvenim odnosima. Osjećati se prihvaćenima, priznatima, poštivanima i ljubljenima najbolja je poduka o ljubavi.

Osim toga, odgojni postupak nastoji pratiti djevojku i mladića u *upoznavanju vlastitog bogatstva i ograničenja*. Riječ je s jedne strane o *otkrivanju darova* koje netko ima, kako bi ih mogao razvijati, obogaćivati i staviti u službu drugima u području

životnog izbora, pri čemu svakomu treba pomoći. S druge strane riječ je i o *tamnim područjima*, o ranama iz vlastite prošlosti, kako bi se aktivirali procesi ozdravljenja i uključivanja onoga što se živi. Postizanje zrele svijesti o samome sebi uključuje i realistično poznavanje samoga sebe i sposobnost prihvaćanja vlastitoga »ja« kao središta koje ujedinjuje različita iskustva.³³ Sazrijevanje složene misli može ponuditi zanimljive olakšavajuće poticaje ovog procesa usmjerenog na integriranje svih dimenzija *ja* otvorenog za odnose s drugima.

2.2. Njegovati relacijsku dimenziju

Razmišljanje o vlastitom identitetu ne može zanemariti relacijsku dimenziju. Mounier tvrdi da se temeljno iskustvo osobe ne ostvaruje u samoći i odvojenosti, nego u komunikaciji i zajedništvu kao elementu koji se nalazi u biti čovjekova postojanja. Čovjek postoji samo u odnosu s drugim i svjestan je sebe uz pomoć drugoga.³⁴ Ponekad čovjek pred drugim otkriva svoju nepoznatu ljepotu, ponekad uočava ograničenja i nepredviđeno zatvaranje ili je u opasnosti da se prilagodi očekivanjima drugoga. Možda se čovjek, sučeljavajući se s drugim, može odlučiti na neki divan put prema istini svoga života. U procesu humanizacije osoba uspostavlja značajne međusobne odnose prožete prijateljstvom, jednakošću, pravdom i suradnjom.

³⁰ Usp. SVETI ZBOR ZA KATOLIČKI ODGOJ, *Odgajne smjernice o ljudskoj ljubavi*.

³¹ Usp. *isto*, br. 89.

³² Usp. *isto*, br. 94.

³³ Usp. P. DEL CORE, »Identità, cultura e vocazione. Percorsi di formazione e di riappropriazione«, u: P. DEL CORE – A. M. PORTA (ur.), *Identità, cultura e vocazione. Quale futuro per la formazione in Europa?*, LAS, Roma, 2002, str. 174–175.

³⁴ Usp. E. MOUNIER, *Manifesto al servizio del personalismo comunitario*, Edizione Ecumenica, Bari, 1975, str. 82.

U tom procesu socijalizacije, koji valja dobro usmjeriti već od rana djetinjstva, odgoj ima temeljnu ulogu. Prema perspektivi katoličke škole, ta se dimenzija posebno tumači i doživljava pomoću promicanja odgojne zajednice, a to uključuje susret i suradnju svih članova. U vezi s tim ukazuje se na važnost relacijskog ozračja i stila odnosa koji trebaju obilježavati takvo okruženje. Na taj način rast se ostvaruje kao osoban i specifičan put koji, polazeći od poznavanja vlastitoga identiteta, vodi prema otkrivanju i poznavanju drugoga, kako bi se s njime uspostavio bogat i konstruktivan dijalog.³⁵

Osim toga, odgojni prijedlog katoličke škole teži prema odgoju koji se mjeri pomoću socijalne dimenzije djelatne kršćanske ljubavi. Da bi ostvario povezanost vjere i života, taj odgojni prijedlog stoga posebice nastoji poticati mlade na nadvladavanje individualizma te na to da, u svjetlu vjere, otkrivaju svoj specifičan poziv za odgovorno življenje u solidarnosti s drugim ljudima.³⁶

Stoga je nužno i u školi ostvarivati uvjete za nov i djelotvoran odgoj za građanstvo, tj. za odnos uzajamnosti koji se temelji i ostvaruje u poštivanju prava i dužnosti, u prihvaćanju i u solidarnosti te u trezvenoj uporabi dobara, kako bi se zajamčili pravedni životni uvjeti za sve ljude.

Škola će s posebnom pozornošću nastojati u mladoga čovjeka poticati svijest o povijesnoj i političkoj dimenziji stvarnosti te mu nuditi spoznaje i mjerila koji će mu pomoći tumačiti prošlost, shvaćati i vrednovati sadašnjost te naslutiti znakove budućnosti. Samo se tako solidarnost može preoblikovati u kulturu, a civilizacija ljubavi postati stvarnost. Tako se može ponovno dobiti dimenzija zemaljskog identiteta u planetarnoj eri o kojoj govore Morin i kolege.³⁷

3. ŽIVJETI U SLOŽENOSTI

U našem globaliziranom svijetu, pod utjecajem rascjepkanosti s jedne strane i težnje prema homogenizaciji s druge, neki ljudi nisu naviknuti sučeljavati se sa stano-vitim situacijama na jedinstven pluridimenzionalan način, a još su manje sposobni prihvatiti ograničenja kao neophodne vidove svakodnevnoga života. Često se živi u napetosti između mnogobrojnih iskustava i jedinstva koje traži ljudsko srce. S vremenom nastaju konfliktne situacije koje uzrokuju neugodu, rascjepkanost, gubitak smisla i prazninu. To je situacija koja se često kompenzira u devijantnom ponašanju povezanom s alkoholom, drogom itd. Prema našem mišljenju, da bi se izbjeglo skretanje i postigao rast u identitetu, nužno je da subjekt nauči skladno prebivati u složenom svijetu.

To je moguće kad osoba *otkrije istinu o sebi* i započne *ponovno određivati i usvajati svoj identitet* u svakodnevnom životu. Tada se složenost koja je izgledala kao prijetnja može pretvoriti u korisno sredstvo, dapače, ona postaje važan vid ljudskog postojanja. Kako bi se to ostvarilo, i pojedinac i odgojna zajednica koja ga prati trebaju vješto aktivirati životni proces ujedinjenja.³⁸ Cilj toga procesa je uravnoteženo postignuće *jedinstva u mnogostrukosti ljudskoga postojanja*. Drugim riječima, čovjeka se nastoji naučiti *povezivati razna iskustva* i umje-

³⁵ Usp. CEC, *La Scuola Cattolica*, br. 53–56.

³⁶ Usp. *isto*, br. 45.

³⁷ Usp. E. MORIN – E. ROGER CIURANA – R. DOMINGO MOTTA, *Éduquer pour l'ère planétaire. La pensée complexe comme méthode d'apprentissage dans l'erreur et l'incertitude humaines*, Éditions Balland, Paris, 2003.

³⁸ Ovdje u bitnim crtama podsjećamo na ono što smo opširnije prikazali govoreći o složenom identitetu. Usp. M. SĚIDE, *Comunità luogo di sintesi vitale dell'esperienza formativa*, u: «Rivista di Scienze dell'Educazione» 41(2003)2, 290–299.

ti se *sučeljavati s neizvjesnostima* kao s nerazdvojnim dijelom ljudskoga iskustva.³⁹

3.1. *Usvajanje mnogostrukog jedinstva ljudskoga postojanja*

S morinovskog gledišta, »Ljudsko je biće istodobno tjelesno, biološko, psihičko, kulturalno, društveno i povijesno. To složeno jedinstvo ljudske prirode u potpunosti je razbijeno u procesu obrazovanja. Ono je podijeljeno na discipline/predmete do te mjere da je postalo nemoguće naučiti što znači biti ljudsko biće. Potrebno je to jedinstvo obnoviti tako da svatko, gdje god se nalazio, osvijesti svoje poimanje vlastitoga složenog identiteta kao i poimanje općeg identiteta koji dijeli sa svim ostalim ljudskim bićima.«⁴⁰ Uz ovakav opis ljudskoga Morin predlaže odgoj koji nastoji pomoći da se shvati kako ideja jedinstva ljudske vrste ne briše ideju o njezinoj raznolikosti i obratno. Shvatiti ljudsko znači shvatiti njegovo jedinstvo u raznolikosti.

Odgovj će morati razjasniti to načelo na svim područjima: pojedinačnom, društvenom, kulturalnom, religioznom itd. U tome smislu odgajatelj će pomoći odgajanicima da razvijaju složeni identitet učinivši ga integrirajućom snagom, a ne izvorom unutarnje suprotnosti. To uključuje *odgovj za fleksibilnost*, koja će čovjeku pomoći da bude sposobniji slijediti ono što je opće i trajno u stalnoj mijeni.⁴¹

Prema tome, u odgojnoj je zajednici nužno poticati formativni proces koji će odgajniku osigurati sredstva i prilagodljivost koji su mu potrebni kako bi živio svoju preobrazbu bez vlastitog izopačenja ili gubljenja svoga identiteta. Pokušaj uspostavljanja jedinstva suprotnosti osobito je pogodan put za pristup podrobnijem i dubljem shvaćanju sebe i drugih. To je poticaj za nova otkrića o složenosti i jedinstvu koje je otvoreno prema stvarnomu svijetu.

Očito je da to zahtijeva promjenu logike koju Morin naziva *reforma misli*, a što pretpostavlja preobrazbu čovjekova bića. Ona osposobljava za usvajanje sposobnosti povezivanja, za zajedničko povezivanje dijelova s cjelinom, za izgradnju osobnoga jedinstva, drugim riječima stvaranje stila koji prelazi iz misli koja dijeli i koja ograničava na misao koja razlikuje i povezuje.⁴² Da bi se to ostvarilo, važno je da odgajateljice i odgajatelji na svim razinama uđu u tu logiku misli koja povezuje te svoje podučavanje usklade s tom perspektivom. Budući da je relacijska dimenzija nužna za izgradnju vlastitog identiteta, taj put zahtijeva stalno traženje posredovanja između jedinstva i pluralnosti. U tome smislu valja stvoriti uvjete za njegovanje dijaloga sa samim sobom, s drugima, sa svijetom i s okruženjem. Taj dijalog hrani se na unutarnjosti, a podržava se vježbanjem šutnje i slušanja, sposobnošću ispitivanja, razmišljanjem, produblivanjem i sažimanjem, tako da se svaki čovjek zna postaviti kao kritički sugovornik u stvarnosti koja se stalno mijenja.

Važan element vježbanja sposobnosti sinteze i umijeća ujedinjavanja je učenje pripovijedanja.⁴³ To se pripovijedanje odvija u životnom i iskustvenom sudioništvu u odgojnoj zajednici. Sudioništvo valja prikladno organizirati kako bi i vrednovanje postalo značajno. Kad se sudioništvo dubinski proživljava, ljudska bića se sve više ujedinjuju; obostrano poznavanje se pro-

³⁹ Usp. E. MORIN, *I sette saperi*, str. 11–16 (hrv. prijevod: *Odgovj za budućnost*).

⁴⁰ E. MORIN, *Odgovj za budućnost*, str. 20.

⁴¹ Usp. F. LARROCCA, *Oltre la creatività l'educazione*, La Scuola, Brescia, 1983, str. 30.

⁴² Usp. E. MORIN, *Le défi du XXIe siècle. Relier les connaissances*, Éditions du Seuil, Paris, 1999, str. 15.

⁴³ Usp. P. RICOEUR, *Soi-même, comme un autre*, Éditions du Seuil, Paris, 1990, str. 137–236.

dubljuje, a odgojna se zajednica postupno preoblikuje u prostor koji ujedinjuje mnogostruko pripadanje. Škola tako odgajniku omogućuje da neprestano bude umrežen, osposobljava ga za prilagođavanje zahtjevima života koji se stalno mijenjaju i za usmjerenost prema ostvarenjima vlastitih unutarnjih mogućnosti u perspektivi služenja. Gajenje takvog stava bitno je za izgradnju jezgre koja označava postojani ustroj identiteta. Stoga valja postupno odgajati za usvajanje vrednota pomoću kojih se određuje mjerilo za razlučivanje, što je ujedno i uporišna točka svakog izbora ili djelovanja.

Nije riječ o nečemu što se usvaja jednom zauvijek, nego o procesu koji osposobljava za kritičko i kreativno življenje u vlastitom okruženju. Tako se ljudsko biće otvara za neprekidno upotpunjenje, sazrijevanje, preustroj, uz razlučivanje koje je plod njegove sposobnosti za unutarnjost i za sučeljavanje s drugima. Taj proces ujedinjavanja koji složenu osobnost osposobljava za život, sastavni je dio pojma cjelovitnog odgoja kao obzorja formativnog procesa, tako da nitko neće uspjeti biti potpuno ujedinjen jednom zauvijek. Riječ je o putu koji odgajnika postavlja u dinamičnu situaciju trajne izgradnje i razgradnje, u svrhu stvaranja ravnoteže koja omogućuje promjenu vlastite unutarnje stvarnosti prema skladu njezinih različitih dimenzija. U tome poslu odgojna zajednica svakomu dopušta da bude ono što jest, jedinstven i neponovljiv, da s vedrinom nosi svoj složeni identitet u zajedništvu s drugima. Kad se to postigne, raste se u svijesti o vlastitome mnogostrukom identitetu, u svijesti o vrlo bogatoj i nužnoj sličnosti i različitosti pojedinaca, naroda i – kao što kaže Morin – u »našoj ukorjenjenosti kao građana Zemlje«. ⁴⁴ Kad je riječ o kršćanskoj vjeri, oslonac u Isusu Kristu

postaje paradigma i ključ za čitanje svakoga iskustva. Proces ujedinjavanja upotpunjuje se u učenju mudroga pristupa stvarnosti po kojemu se u providnosnoj povijesti spasenja uočava smisao našeg postojanja. Kad se taj proces ispravno aktivira u svakodnevnoj realnosti, ljudsko biće postaje sposobno za skladno usvajanje protuslovnih obilježja koja nosi u sebi. Svjesno je da mora uzimati u obzir i granice, jer postupno postaje sposobno za smireno sučeljavanje s neizvjesnostima, nepredviđenim situacijama i patnjom kao dijelom svoje životne stvarnosti.

3.2. *Smireno sučeljavanje s neizvjesnošću*

Pod utjecajem kulture rascjepkanosti i ograničavajućeg tumačenja svijeta, ljudi nisu navikli na sučeljavanje sa situacijama s pluridimenzionalnog gledišta, a još manje su im na umu ograničenja svakodnevnog života. Polazeći od pojma čovjeka kao složenog bića, Morin naglašava potrebu da se čovjek nauči sučeljivati s neizvjesnošću, ⁴⁵ predlažući napuštanje determinističkih poimanja ljudske povijesti. Prema istom autoru, »proučavanje krupnih događaja i obrata našeg stoljeća, koji su svi bili nepredviđeni, a napokon i neizvjesna priroda ljudske pustolovine uopće, trebaju nas potaknuti na to da pripremimo duhove da očekuju neočekivano kako bi se lakše mogli s njim suočiti. Prije nego je potrebno da svi oni koji se bave odgojem i obrazovanjem budu prethodnica i da se nalaze u prvim redovima za doček neizvjesnosti našeg vremena koja nailaze.« ⁴⁶ U tu svrhu isti autor predlaže da se nauči i ostvari

⁴⁴ E. MORIN, *I sette saperi*, str. 62 (hrvatski: *Odgoj za budućnost*, str. 67).

⁴⁵ Usp. isto, str. 13–14, 81–95 (hrvatski: *Odgoj za budućnost*, str. 21–22, 87–101).

⁴⁶ Isto, str. 14 (hrvatski: *Odgoj za budućnost*, str. 22).

načelo strategije umjesto programa,⁴⁷ kako bi se olakšalo kreativno sučeljavanje s rizicima, neočekivanim ili neizvjesnim situacijama. U morinovskom poimanju neizvjesnost se poistovjećuje s budućnošću zbog čega se, kad se osposobljavamo za sučeljavanje s neizvjesnostima, pripremamo za optimistično sučeljavanje s budućnošću. S idejom neizvjesnosti i nepredvidivosti povezani su i sukobi, trpljenja, neuspjesi itd. koji često otežavaju život. U odgojnom procesu nužno je razvijati sposobnost njihova prihvaćanja kao prigode za rast. Sklad o kojemu sanja ljudsko srce neće se ostvariti ako se isključuju suprotnosti koje su povezane s egzistencijalnom stvarnošću.

Valja odgovajati druge i sebe za sučeljavanje s neizvjesnošću i za život u oprekama. U predgovoru knjige, koju su priredili Di Nicola i Danese, Devaux tako tvrdi: »Život u oprekama [...] je najprikladniji i najpravedniji metaforički izričaj za shvaćanje točne situacije čovjeka koji traži smisao.«⁴⁸ Prema Simone Weil, ne postoji sklad ondje gdje se nasilno približavaju suprotnosti, ali niti ondje gdje se one miješaju.⁴⁹ Sposobnost za postojano upotpunjavanje svjetla i sjene, znakova smrti i klica života, u konačnici pomaže osobi da raste i doprinosi svojoj radosti. Osim toga, istraživanje jedinstva kontrasta veoma je vrijedan pristup preciznijem i dubljem shvaćanju sebe i svijeta. To je poticaj za nova otkrića o složenosti i otvorenom jedinstvu stvarnosti. Stoga, naučiti »obitavati suprotnost« i sučeliti se s neizvjesnošću jest nužno praktično uvježbavanje za postizanje vlastitog ujedinjenja i za to da bi se već danas živjelo kao odgovoran građanin.

Taj pristup koji prihvaća katolička škola može biti postojan temelj za navještaj kršćanske poruke. On je savršeno sukladan evanđeoskoj logici koja je stalan poziv na životno usvajanje sklada suprotnosti:

»*blaženi siromašni...*« (Mt 5); *Tko želi sačuvati svoj život, izgubit će ga*« (Mk 8,35). Osim toga, to je logika pashalnog otajstva smrti za život, koji svaki vjernik treba usvojiti, želi li slijediti Kristov put kao njegov učenik.

4. ZAKLJUČAK

Na kraju možemo pokušati ukratko odgovoriti na temeljno pitanje koje glasi: Je li moguće odgajati identitet u današnjem složenom društvu? Koja je zadaća katoličke škole? Imajući na umu ono što smo izložili, a svjesni da je riječ o tek skiciranom govoru, čini nam se da se može odgovoriti potvrdno, poštivajući neke zahtjevne uvjete djelovanja. Prije svega valja zajamčiti središnje mjesto osobe u obzorju cjelovitog humanizma, koji će moći poštivati osobni identitet u njegovoj mnogostrukoj stvarnosti, tako da zahtijeva aktiviranje odgojnog procesa koji je obilježen interdisciplinarnim ključem i usmjeren prema transdisciplinarnim rezultatima. Na drugome mjestu valja imati na umu da složenu društveno-kulturalnu situaciju treba prihvatiti kao formativnu paradigmu, a ne kao zapreku koju treba ukloniti. Zbog toga – u toj perspektivi – odgojne službe, a napose škola, moraju usvojiti svoj od-

⁴⁷ »Program utvrđuje sekvence djelovanja koje treba izvršiti bez promjene u stabilnom okruženju, ali čim se pojave promjene vanjskih uvjeta, program će se zablokirati. Strategija, naprotiv, izrađuje djelatni scenarij ispitujući izvjesnosti i neizvjesnosti situacije, vjerojatnosti i nevjerojatnosti. Scenarij može i mora biti izmijenjen već prema sakupljenim informacijama, slučaju, nezgodama ili sreći na koje se putem nailazi.« *Isto*, str. 93 (hrvatski: *Odgaj za budućnost*, str. 99).

⁴⁸ Usp. A. A. DEVAUX, »Préface«, u: G. P. DI NICOLA – A. DANESE, *Simone Weil. Abitare la contraddizione*, Edizioni Dehoniane, Roma, str. 27.

⁴⁹ Usp. *isto*, str. 23. U istom smislu usp. R. GUARDINI, *L'opposizione polare. Saggio per una filosofia del concreto vivente*, Morcelliana, Brescia, 1997.

gojnu ulogu predstavljajući se kao *formativni ekosustav*, tj. kao složen i razgraničen sustavni ustroj te kao različite ustanove određenog područja u međusobnom odnosu. Napokon, u nastojanju da se izgradi bolji ljudski suživot morat će se poticati odgajateljice i odgajatelje na aktiviranje procesa reforme misli i na pokušaj stvaranja inovativnih prijedloga, te im u tome pomagati.

Odgaj identiteta napokon nije samo pitanje mogućnosti, nego je i zahtjev za odgajanjem ljudske osobe. Nema alternative za katoličku školu i za one koji djeluju na polju odgoja: ili se odgaja identitet ili se uopće ne odgaja. Valja vjerovati i na-

dati se u čovjeka kako bi se imalo snage sučeliti se s tom nimalo laganom zadaćom. Takvu nadu u čovjeka podupire nada u Boga, kao što potvrđuje i Benedikt XVI. u svom pismu gradu Rimu o odgoju: »Nada koja se obraća Bogu nikada nije nada samo za mene, ona je uvijek i nada za druge. Ona nas ne izdvaja nego nas čini solidarnima u dobru, potiče nas da se uzajamno odgajamo u istini i ljubavi.«⁵⁰

⁵⁰ BENEDIKT XVI, *Lettera alla diocesi e alla città di Roma sul compito urgente dell'educazione*, u: http://www.vatican.va/holy_father/benedict_xvi/letters/2008/documents/hf_ben-xvi-let_20080121_educazione_it.html (posjećeno 10. 9. 2009).